

KETTŐS DIASZPÓRÁBAN, HÁRMAS IDENTITÁSSAL

A bácskai zsidóság Trianon után (1918–1941)

PEJIN ATTILA

Kivonat

Kétezer évig élt a zsidóság diaszpórában, míg újra lett anyaországa. Egy része e kétezer évet úgy élte meg, hogy lemondott annak lehetőségéről, hogy ez az anyaország még egyszer újraalakulhat, a másik része viszont mindig is bízott a megújulásban. A kollektív emlékezetben azonban mindig is erősen élt az Ország, s mint ilyen, viszonyítási pont maradt; még azok számára is, akik a végletekig is hajlandók voltak elmenni az önfeladásban (egészen a kikeresztelkedésig), halálukig szenvedtek a kettős identitás traumájától, ami mindig, mindenhol a neurózis valamilyen formáját generálja akkor, ha a közösség vezető-szervező erői képtelenek ezt a megfelelő módon kezelni vagy levezetni.

Délvidék, ezen belül Bácska zsidósága Trianon miatt különösen nehéz helyzetbe kerül: elveszti, második anyaországát (Magyarországot) is, mintegy kettős diaszpórába kényszerülve, ami teljesen elbizonytalanítja, ezért az újonnan kialakult helyzet sokféle válaszadásra készíti (pl. cionizmus, kommunizmus); másrészt a régi renden szocializálódott generációk mindvégig megmaradnak magyar-tudatú zsidónak, s csak a fiatalabb, két háború között felnövő nemzedék kezd sorsközösséget vállalni a jugoszláviai zsidóság egészével.

Kulcsszavak: közös hagyományok őrzése, történelmi emlékezet, etnikai tudat, európai zsidó közösségek, askenázi, haszid, neológ.

*

A TANULMÁNY VÁZLATA

A középkori és kora újkori zsidó diaszpóra

Új identitás születésben

Trianon élménye

Kiútkeresés(ek)

A mérleg

*

A középkori és kora újkori zsidó diaszpóra

A középkori zsidó diaszpóra korántsem volt egységes, de létezett a szétszórt közösségek között valami laza kapcsolat, amely időről időre szinte teljesen megszűnt a háborúk, migrációk következtében, hogy aztán éppen ezek nyomán újra felerősödjék. E kapcsolat is bizonyítja az etnikai tudat továbbélését, amit éppen az ókorra visszavezethető közös hagyományok őrzése, továbbá a történelmi emlékezet táplált. A környezeti változásokra (történelmi eseményekre) tehát nem reagált egységes, szervezett nagy közösségként, de az egy-egy közösségben megfogalmazott „válaszadások”, itt született reakciók – ha nem is futótűz-gyorsasággal – viszonylag rövid idő alatt szétterjedtek az európai zsidó közösségek körében akár migrációs mozgások (nyugat-keleti, majd kelet-nyugati irányban), akár szellemi mozgalmak formájában (Sabbatáj Cvi álmissiási mozgalma, haszidizmus, haszkala).

A középkori és kora újkori zsidóság önmeghatározásában mind az etnikai, mind pedig a vallási elem fontos volt, az őt befogadó (vagy kitaszító) környezet számára úgyszintén, ám a vallás mindenképpen hangsúlyozottabban: amikor például a középkorban zsidóellenességről beszélünk, akkor elsősorban

antijudaizmusról (a zsidó vallás-ellenességről) beszélünk. Az újkorban ez a trend mindinkább a vallási önazonosság erősödése felé hajlik, részben mert a zsidóság felől is megjelenik az integráció igénye, részben pedig az adott ország (nép) felől is hajlandóság mutatkozik arra, hogy ne csak megtűrje (akár örökös átmeneti állapotként), hanem integrálja.

Új identitás születésben

A 19. század a zsidóság egyenjogúsításának kora Európa-szerte, de a nemzetállami kereteken belül – addig a zsidóság megtürt idegen vallási-etnikai elem volt (így együtt), egyenjogúsítottként viszont mindenütt elvárták tőle a többé-kevésbé feltétel nélküli asszimilációt. Lényegében Kossuthék is ilyenformán képzelték el a magyarországi zsidóság helyzetének „rendezését”, s az Magyarországi zsidók jelentős része is – bizonyos feltételekkel – osztották ezt az elképzelést:

„Magyarok vagyunk és nem zsidók, nem külön nemzetbeliek, mert mi csak akkor vagyunk külön vallásfelekezet, midőn imaházainkban köszönetünket és legbensőbb hálánkat intézzük a Mindenhatóhoz, a hazára és reánk is árasztott kegyelméért, de az élet minden egyéb viszonyaiban honfiak, csak magyarok vagyunk.”¹

Ennek értelmében többségük a magyar forradalom és szabadságharc ügyét támogatta tényleges részvételével vagy közvetve, anyagilag, s szenvedte el a magyarsággal együtt a szabadságharc leverését követő retorziókat.² Jelentős fordulópontra volt ez: tulajdonképpen ettől kezdve beszélhetünk a zsidóság részéről tudatosan felvállalt sorsközösségről.

Az osztrák-magyar kiegyezés évében megszületett a zsidó emancipációról szóló törvény (1867), s a zsidó felekezeti élet egységes rendezése érdekében sor került az ún. zsidó kongresszus összehívására (1868), amely azonban ahelyett, hogy rendezte volna a helyzetet, végleges szakadást hozott. Ekkor mutatkozott meg ugyanis, hogy a magyarországi zsidóság korántsem egységes a társadalmi modernizáció őt érintő kérdéseiben; a kongresszuson felszínre került ellentétek nyomán a magyarországi zsidóság három részre szakadt: neológ („kongresszusi”), ortodox és status quo ante közösségekre. Idővel mind a három irányzat hívei lekülönülő hitközségekbe szerveződtek. Az emancipáció csupán törvény előtti jogegyenlőséget jelentett, a zsidó vallás azonban még mindig nem volt bevett felekezet, pedig a neológok integrációjának egyik fontos pillére éppen a felekezeti élet lett volna, ezért tudatos kampányt indítottak, hogy a zsidó vallást is „egyenjogúsítsák”. A recepcióról szóló törvény meghozataláig azonban egészen 1895-ig kellett várniuk, s az igazsághoz hozzátartozik, hogy a katolikus egyház ellenállását csak azért sikerül letörni, mert a protestáns egyházak hasonló harcot folyattak a hitéleti jogegyenlőségért.

Az egyenjogúsítás ára az lett volna, hogy a zsidóság „izraelita hitű” magyarrá váljon, vagyis olyan magyarrá, akit a többitől csak a vallása különböztet meg. A neológok hajlandóak voltak ezt az árat megfizetni, az ortodoxok viszont ellenálltak, mivel a neológok diktálta végletes önfeladásban a teljes asszimiláció nem is olyan távoli jövőképét látták, ezért a kérdést korántsem tartották véglegesen megoldottnak.

A kiegyezést követő – nagyfokú liberalizmus felé hajló – társadalmi közhangulat kedvezett a zsidóság integrációs törekvéseinek, ezért a politikai antiszemitizmus megjelenésének sem voltak ebben az időben komolyabb következményei. Istóczy Győző Antiszemita Pártjának kezdeti sikerit mindenki átmenetinek tekintette (mint ahogy így is lett), a tiszzaeszlári pert pedig a magyar politikum sokkal nagyobb sikerrel kezelte, mint a franciák a Dreyfus-pert. persze nemcsak hangulat kérdése volt ez, volt bene nagyfokú pragmatizmus is. Egyrészt a zsidóság nagyfokú társadalmi-gazdasági mobilitásának köszönhetően nélkülözhetetlenné vált a gazdaság egyes szféráiban (kereskedelem, pénzintézetek, továbbá a gyáripar bizonyos ágazatai). Másrészt a zsidóság – miután magyarnak vallotta magát – alkalmas volt arra, hogy a nemzetarányt javítsa.

¹ A magyarországi és erdélyi zsidók képviselőit 1848. március 17-i kiáltványát idézi Hegedűs Márton szerk.: *A magyar hadviselő zsidók aranyalbuma az 1914–1918-as világháború emlékére I.* Budapest, 1941–42. 2., hozzátéve:

„Ezt valljuk, ezt érezzük mindannyian ma is!”

² Itt nemcsak a Haynau által a zsidó közösségekre büntetésül kivetett hadisarcról van szó, hanem valós áldozatokról is, még a harcok alatt; pl. Zentán, amelyet a szerbek 1849. február 1-én foglaltak el, s mivel a védők nem adták meg magukat, iszonyú vérfürdőt rendeztek, amelynek 35-40 helybeli zsidó is áldozatul esett; hogy nemcsak „kollaterális” veszteségként, bizonyítja, hogy a korábban bevett Adáról mintegy hatvan zsidót hurcoltak magukkal Zentára, s itt végeztek velük, tehát minden bizonnyal itt is a megtorló szándék vezérelte őket. (Pejin Attila: *A zentai zsidóság története.* Zenta, 2003. 40.)

Természetesen a fentiek érvényesek Bács-Bodrog vármegyére is (területileg nagyjából a későbbi Bácska), ahol a helyzetet bonyolította a lakosság igen tarka etnikai összetétele, tovább fokozva: a nagybirtokosok nagyobbik részét nem magyarok, hanem németek, bunyevácok képezték. A zsidóság nagy része itt neológ: csupán egyes Tisza-menti községekben, városokban vannak többségben az ortodoxok (pl. Ada, Mohol, Péterréve, Zenta).

Mindent összevetve: a magyarországi zsidóság integrációs törekvései (akár a zsidóság egésze felől, akár a társadalom nem zsidó része felől nézzük) csak a felületes szemlélő számára sikertörténet, s hogy mennyire ingatag társadalmi „kiegyezésen” alapult, bizonyítják a Trianon utáni fejlemények.

De már Trianon előtt is volt markáns jele ennek, amiről a Jászi Oszkár szerkesztette *Huszedik Század* körkérdése tanúskodik. Jeles közéleti személyekhez, eltérő politikai nézeteket valló értelmiségiekhez – zsidókhoz és nem zsidókhoz – intézték a sarkalatos kérdést: létezik-e zsidókérdés Magyarországon? Természetesen ez a körkérdés, illetve a feltett kérdés körül kialakult vita nem oldott meg semmit, további utakat sem mutatott; egyfajta látélet volt inkább, amely bizonyította: a társadalom megosztott e kérdésben (is). Lényegében ez volt az utolsó jelentősebb esemény, amelyet a bácskai zsidóság még együtt élt meg a többiekkel, s csakhamar az események felgyorsultak, s a bácskai zsidóságra kedvezőtlen irányt vettek.³

Trianon élménye

A szétszóratás évszázadaiban a zsidóság tulajdonképpen megszokhatta, hogy gyakran kiszolgáltatva a befogadó népek kénye-kedvének, a megtűrttség állapotának, maradásuk egy-egy helyen időleges; tarthat évszázadokig, de olykor csak évtizedekig. A középkor folyamán zsidó csak akkor számíthatott nyugalomra, ha teljesen „önfeladta” magát, vagyis kikeresztelkedett, de még így sem volt biztonságban. Ezért általában megmaradt saját maga vagy környezete által felhúzott gettófalak mögött, teljesen a saját, autonóm kultúrájával élve, sajátos módon kialakított „anyanyelveit” beszélve (jiddis, ladino).

Az újkori Európa azonban – úgy tűnt – végre megállapodottságot hozott számukra. Nyugat-Európában, valamint Közép- és Kelet-Európa nagy részében a zsidóság jelentős hányada ha nem is lépett az asszimiláció útjára, de mindenesetre akkulturálódott: anyanyelvként fogadta el az illető ország nyelvét, magáévá tette kultúráját, sok helyen tevőlegesen is gyarapítva azt akár a tudomány, akár az irodalom és a művészetek terén. Különösen érvényes volt ez Magyarországra nézve, ahol nem túlzás, ha kijelentjük, hogy a magyarországi kultúra különleges húzóerejének éppen a zsidó értelmiség számított.

Trianon tehát a magyar zsidóság számára kettős traumát jelentett, s itt most ama részére gondolunk, amely az utódállamokba szakadt. Magyarország szétdarabolása ugyanis újra elbizonytalanította őket, ti. megszűnt a megállapodottság bizonyossága. Ettől kezdve ismét bármi lehetségesnek tűnt. Trianonnal megszűnt az a kapcsolatrendszer, amit 100-150 év alatt építettek ki nemcsak egymás között, hanem a nem zsidókkal (magyarokkal is). Vajon mi vár rájuk az új hazában, ahova úgy jutottak, hogy ki sem mozdultak otthonról? A másik probléma jóval súlyosabbnak tűnt, s elsősorban a neológ zsidókat érintette, hiszen ők jutottak legmesszebbre az akkulturációban: lélekben valóban magyarokként éreztek, s szenvedélyes Trianon-megélésük nem sokban különbözött a nem zsidó magyarokétól. Le lehet-e cserélni máról holnapra egy nyelvet, egy kultúrát? Ilyen történelmi tapasztalata még nem volt a zsidóságnak, s ezzel kellett megbirkóznia a (most már) romániai, csehszlovákiai vagy jugoszláviai zsidónak...

Az újonnan megalakult Szerb-Horvát-Szlovén Királyságban (1929-től: Jugoszláv Királyságban) élő zsidóság száma 1921-ben 64 746 volt; kétharmada a Monarchia területéről származott.⁴ Kulturális szempontból hasonlóképp megosztott volt, mint a nem zsidó lakosság: csak a vallás volt közös, a beszélt nyelv már helyenként eltérő. Magyarul a Bácskán kívül még a Bánságban, a Szerémségben, Szlavóniában és Horvátország egyes más vidékein, illetve a Muravidéken (vagyis a Délvidékként emlegetett területeken) beszéltek, a többiek pedig szűkebb környezetük nyelvét, amely valamelyik délszláv nyelv volt. Ezért kezdetben még az egymással való kommunikáció is nehézkes volt, ilyen tekintetben leginkább a bácskai zsidóság lógott ki a sorból, hiszen itt (a nagyobb központokat leszámítva) kimondottan a magyar nyelv

³ Komoróczy Géza: *A zsidók története Magyarországon II.* Pozsony, 2012. 342–345. Vö. *Huszedik Század*, XVIII. évf. (1917) 1–2. sz.

⁴ A zsidóság száma jóval elmaradta többi kisebbség (505 790 német, 467 658 magyar, 439 637 albán, 234 068 román, 115 532 cseh és szlovák, 105 322 török) mögött. Lásd Nebojša Popović: *Jevreji u Srbiji 1918–1941.* Beograd, 1997. 144.

dominált, különösen a Tisza-vidéki településeken.⁵ De még a vallás tekintetében sem volt teljes harmónia, hiszen Bosznia-Hercegovinában, Macedóniában, valamint Szerbia déli részén (Koszovót is beleértve) nagyobb létszámú szefárd közösségek éltek, az askenáztól megkülönböztetett imarenddel, s igaz, nem nagy számban, de ortodox askenázi zsidókat (még kisebb számban haszidokat) is találunk, mégpedig éppen a Bácskában, a Tisza-vidéken (Zentán, Moholon, Péterrévén), ahol a neológokkal szemben túlsúlyban vannak. Elmondható tehát, hogy a bácskai zsidóság sok tekintetben – joggal – elbizonytalanodott, „elanyátlanodott”. Ezért nem csoda, hogy az idősebb generációk, amelyek még a monarchiában nőttek fel s szocializálódtak, magyar tudatúak maradtak, többen lelkes irredenták, s egy ideig még a Magyar Párt soraiban is megtaláljuk őket. Részt vettek a magyar egyesületek munkájában, a műkedvelő színjátszásban, magyar nyelvű újságokat adtak ki (a szélsőséges szerb sajtó ezeket judeo-magyar sajtóként emlegette), írtak és járattak, figyelemmel kísérték a magyarországi zsidóság életét, de az összmagyar eseményeket is – tulajdonképpen folytatják azt a szerepet, amelyet 1918 előtt tölthettek be, vagyis minden tekintetben az immár kisebbségbe szorult bácskai magyarok számarányát erősítik, egészen addig, amíg részben a hatalom, részben pedig a jugoszláv zsidóság részéről érkező nyomásnak engedve fel nem hagyott ezzel.⁶ Ez a vég nélküli ragaszkodás inkább mondható kétségbeesett kapaszkodó-keresésnek, mintsem indokolt törekvésnek, mert úgy tűnik, eléggé egyoldalú volt.⁷

Másrészt a határon túlról sem igen érkezett biztatás: a magyar állam tulajdonképpen csak az elszakadt területek magyarságának érdekeit próbálta védelmezni, a zsidókról lemondott, hiszen már nem volt rájuk szükség számarányjavítás céljából (s ilyen értelemben fogalmazta újra a magyarországi zsidóság státuszát is, „fajnak” – nemzetiségnek – nyilvánítva, s ennek nyomán került sor a „numerus clausus”, jóval később pedig a zsidótörvények meghozatalára.⁸ Némiképp más volt a helyzet a magyarországi zsidóság és a bácskai (vajdasági) zsidóság közötti kapcsolatokat illetően. Ezek nem mondhatók intenzívnek, mert a jugoszláv hatalom szemmel tartotta a vajdasági zsidóságot, de mégiscsak léteztek. Példának okáért már három évvel a háború után megszületett annak gondolata, hogy az első világháború zsidó résztvevőit számba veszik, tudjuk azt is, hogy a körleveleket kiküldték a határon túliaknak is, végül 1939-ben a Pesti Izraelita Hitközség kebelében megalakult a Hadviseltek Bizottsága, amelynek egyik célkitűzése az első világháború zsidó résztvevőinek számbavétele. Ennek nyomán került aztán kiadásra a *Hadviselt zsidók aranyalbuma*.⁹ Hasonló akció lehetett a *Zsidó lexikon*ba való adatgyűjtés is.¹⁰

Kiütkeresés(ek)

A trianoni állapot generálta kérdésekre az első (természetes, egészséges) válasz az új államalakulat társadalmába való integráció lett volna; egy olyan társadalomba, amely etnikailag igen megosztott volt, vele egy olyan zsidó közösségbe, amely – mint előzőekben láthattuk – úgyszintén heterogén volt. Ez a szándék azonban mindenképpen annak függvényében volt megvalósítható, hogy vajon az új államalakulat

⁵ 1931-ben példának okáért a vajdasági zsidóság 43 %-a vallotta magát magyar, 29 %-a német, s csupán 13 %-a szerb anyanyelvűnek. Lásd Popović 176. Bár a Bácska nem szerepel külön lebontásban, nyilvánvaló, hogy a „magyarok” főleg innen lehettek nagyobb számban.

⁶ Csuka János munkája (*A délvidéki magyarság története 1918–1941*. Budapest, 1995) korántsem tekinthető tudományos munkának, ennek ellenére megkerülhetetlen, hiszen a délvidéki magyarságról sok olyan vonatkozásban szól (hiszen kortársként ír az időszakról), amely csak levéltári források alapján nem mindig értelmezhető. Nem kerüli meg a magyarok és zsidók kapcsolatainak kérdését sem (398–401.).

⁷ Sőt a másik fél részéről néha végletes: a magyar többségű mezővárosok, falvakban itt-ott még ebben az időben is felütötte a fejét a vérvád (?), néha érdekes mód az építőáldozat balladomotívumával kombinálva, mint például Péterrévén, ahol 1928 augusztus végén nyoma veszett egy szolgálónak, s azt híresztelték, hogy az ottani ortodoxok ölték meg, vették vérért s használták azt fel a Zentán épülő kis zsinagógához. Szerencsére a rendőrközege megakadályozta, hogy a közhangulat pogrommá fajuljon, s végül a lány is élve előkerült. (*Židov*, 1928. október 5-i és 12-i számai)

⁸ Komoróczy II. 415–503. Lásd még Gyurgyák János: *A zsidókérdés Magyarországon. Politikai eszméletörténet*. Budapest, 2001. 197–208.

⁹ Hegedűs 8–10. A jugoszláv belügyminisztérium ezt a kapcsolatot is regisztrálta, és elrendelte a helyi szerveknek, hogy közöljék a vajdasági hitközségek vezetőinek: ilyen információkat ne küldjenek Pestre, mert irredenta jellegű akcióról van szó. Lásd Popović 175.

¹⁰ Ujvári Péter szerk.: *Zsidó lexikon*. Budapest, 1929 (reprint 1987). Ennek körülményeiről sajnos (egyelőre) nincsenek értesüléseink. A határon túli zsidóságra vonatkozó címszavak eléggé kiegyensúlyozatlanok: létezik külön címszó a jugoszláv zsidóságról, több településről is, jó néhány város, helység azonban kimarad (pl. Zenta is), s esetleg csak érintőlegesen szerepel. Ez utalhat arra, hogy a jugoszláv belügyminisztériumnak erről az adatgyűjtésről is tudomása volt, s a másikkal hasonlóan – irredentának minősítve – igyekezett akadályozni.

hatalomtartói hogyan vélekednek erről. A szerbiai zsidóság korábban már lényegében kitaposta az utat, hiszen integrálása a szerbiai társadalomba már 1918 előtt elkezdődött (bár itt a zsidókat csak 1878-ban egyenjogúsították). Emellett többen közülük a szerbiai hadseregben szolgálva részt vettek mind a Balkán-háborúban, mind az első világháborúban, bizonyítva hazafiságukat. Szerbiában nem volt jelen a politikai antiszemitizmus, ha igen, csak kis mértékben. Kis arányszáma miatt a zsidóság itt nem jelentett komoly vetélytársat a gazdasági élet egyik szférájában sem. Mivel az új államban a szerb politikai elit játszott meghatározó szerepet, ez döntően meghatározta a jugoszláviai zsidóság egészéhez való viszonyulást is, amit az etnikai alapú erőviszonyok tükrében kell vizsgálni. A zsidókkal szembeni viszonyulás tehát alapvetően nem sokban különbözött a többi nemzeti kisebbség iránti viszonyulástól: az új hatalomnak az volt a fontos, hogy az adott kisebbség lojális-e vagy sem. Láttuk, hogy a szerbiai zsidóság tekintetében fel sem merült ilyen kétely, s elmondható, hogy hasonló volt a helyzet a bosznia-hercegovinai és macedóniai zsidókkal is. Ellenben a monarchiából származó zsidóságot elég sokáig nagyfokú bizalmatlansággal kezelték (mint láttuk, nem indokolatlanul); különösen a vajdasági, ezen belül a bácskai zsidóság érdemelte ki a belügyminisztérium megkülönböztetett figyelmét, pl. a fentebb leírt, első világháborús részvétellel kapcsolatos adatgyűjtésnél. De ugyanebből az időből való egy másik példánk is. 1922 elején a belügyminiszter, miután mérlegelte Bács megye főispánjának jelentését a megye területén élő zsidóságról, a következő megállapításokat tette: nagy számban vannak zsidók, akik a háború alatt és után megfordultak a Bácskában, illetve megtelepedtek ott, sokan közülük külföldről jöttek...; többségüknek nincs letelepedési engedélye; zömük kevésbé produktív foglalkozást űz (kereskedelem); Zenta város nagy számú letelepedési engedélyt adott ki számukra, ami feltétlenül árt e helység nacionalizálását tekintve, hiszen amúgy is anacionális elemekkel van teli.¹¹ Az „anacionális elem” ti. a nem szerb, vagyis abból a logikából kiindulva, hogy a szerbiai zsidók mőzeshitű szerbek, s mint ilyenek lojális polgárok, a magyar zsidókat is hasonlóan ítélték meg, vagyis „mőzeshitű magyarokként” kezelték őket, mint ilyeneket, természetes gyanakodással. Az új hatalom is tisztában volt azzal, hogy ez leegyszerűsítés, ezért – bár a zsidóság közjogilag vallási közösségnek számított, politikailag kisebbségként kezelték – hozzálátott, hogy az itteni zsidóságot leválassza a „magyar nemzetestről”, a magyarság számát csökkentendő. Ehhez jó eszköznek bizonyult az iskola: a nem magyar vezetéknevűek eleve nem iratkozhattak magyar tagozatokra, s ez nagyszámú zsidót (de persze jó néhány magyart is) érintett. Az pedig, hogy a cionista szervezetek munkáját elnézték, helyenként pedig támogatták a mozgalmat (az állam üdvözölte a Balfour-deklarációt), hasonlóképpen szolgálta az ilyen törekvéseket. Mivel a jugoszláviai zsidó hitközségek szövetségének székhelye Belgrádban volt, a hatalom ezen a szervezeten keresztül hol közvetlen, hol pedig közvetett nyomást gyakorolhatott a vajdasági hitközségek tagjaira. 1931-ben, egy magyar országgyűlési felszólalás kapcsán (Pál Sándor felszólalása), amely szerint a délvidéki zsidóság még mindig a magyar államiság és nemzet eszméjének hordozója, egyes zsidó integracionisták szükségét érezték annak, hogy Vajdaság-szerte rendezvényeket szervezzenek, amelyeken az itteni zsidóság a lojalitásáról biztosítaná az államhatalmat. E célból március 25-én Klein Adolf báni tanácsos (egyidejűleg a szabadkai hitközség elnöke) nagygyűlést hívott össze Szabadkán. Jelenlétével Isak Alkalaj jugoszláviai főrabbi is támogatta a rendezvényt. A kisebb-nagyobb mértékű nyomásgyakorlás, ami olykor a szerb sajtón keresztül intézett támadásokban is megnyilvánult, azt eredményezte, hogy a magyar tudatú idősebbek egyre kevésbé vállalták fel magyar identitásukat (pl. sokan kiléptek a Népkörből, vagy csak titokban maradtak tagok, de nemcsak Szabadkán, másutt is egyre inkább elmaradoztak a magyar műkedvelő életből akár fellépőként, akár nézőként.¹² Nem mondható azonban, hogy érzelmileg ezek a generációk változtak volna.

A fiatalokkal némileg más volt a helyzet, hiszen ha nem akartak külföldre menni (s ezt nem sokan tehették volna meg), Zágrábban, esetleg Belgrádban kellett folytatni egyetemi tanulmányaikat. A vajdasági, de különösen a bácskai fiatalok főleg Zágráb felé tendáltak, vélhetően nemcsak azért, mert itt voltak csak (vagy az eléggé minőséges) az általuk választott karok, hanem kicsit az ismerős, otthonos – K. und. K. – milió miatt is. Ők már alkalmasabbnak mutatkoztak a nyelvváltásra (erre a tanulmányaik miatt rá is kényszerültek), ám Zágráb volt az Országos Cionista Szervezet székhelye is (itt jelent meg sajtóorgánuma, a *Židov* is), tehát az itt tanulók különösen hatása alá kerültek a cionista eszméknek. Érdekes fordulat volt ez, hiszen az utódállamokba szakadt zsidóság számára ez is lehetséges válasz volt a trianoni „kérdésre”.

Azzal, hogy Magyarországon, illetve az utódállamokban megváltozott a zsidósággal kapcsolatos addigi trend, vagyis vallási helyett újra nemzeti kisebbségként kezelték őket, visszalépést jelent a korábbiakhoz

¹¹ Popović 174. Persze az új hatalom nem bízott semmit a véletlenre, több frontból is igyekezett változtatni a számára kedvezőtlen etnikai arányokon, pl. amikor szegény, elmaradott területekről „kolonistákat” telepített a Vajdaságba, így a Bácskába is, elsősorban szerbeket, montenegróiakat.

¹² Csuka 398–401.

képest. Az irántuk való jugoszláviai viszonyulás is ilyen szempontból ellentmondásos, hiszen egyfelől integrálták volna őket, másfelől nemzeti kisebbségként való kezelésükkel hangsúlyozottabbá tették másságukat, tehát mintegy demotiválták őket, amit erősített a cionizmus is, ti. ideológiájával egy újfajta zsidó nemzettudatot kínált fel, vele egy rég elvesztett, s most újra körvonalazódó anyaországot („ősjországot”), ez pedig különösen kedvező táptalajra talált a bácskai zsidóság körében. Azonban maga a cionista mozgalom sem volt egységes; a Bácskában pl. minden irányzata megtalálható volt, s érdekes mód a harmincas években egyre több követőre talált itt a Zsabotinszj-féle revizionista (radikálisan jobboldalinak is mondható) irányzata, amely a fő sodortól elszakadva külön szervezetet hozott létre Jugoszláviában is, székhelye Újvidéken volt, itt jelentek meg kisebb-nagobb megszakításokkal lapjai, az *Ever Hajarden* és a *Malchut Jisrael*. Bizonyos fenntartásokkal az ortodoxok egy része sem utasította el a cionizmust (leszámítva az „ultrákat”, akik tagadták Izrael evilági visszaállításának lehetőségét), s mivel legnagyobb számban a Bácskában éltek, itt szerveződött meg legerősebben mindkét szervezetük: az Agudat Jisrael, illetve a Mizrahi.¹³ Ha összehasonlítjuk mindezt a magyarországi viszonyokkal, akkor elmondhatjuk, hogy óriásiak voltak a különbségek: a magyarországi zsidóság, ezen belül különösen a befolyásosabb neológok, óriási ellenállást fejtettek ki a nemzeti programot megfogalmazó cionizmussal szemben, hiszen továbbra is ragaszkodtak a „zsidó vallású magyar” önmeghatározáshoz, annak ellenére, hogy ezt a korabeli magyar politikai elit megvonta tőlük. Ellenben a vajdasági (bácskai) magyar zsidóság fiatalabbik része elfogadta, s csupán az idősebbek reagáltak magyarországi hittestvéreikhez hasonlóan. A jugoszláviai cionisták egyébként a legerősebbek közé tartoztak Európában (minden tizedik zsidó cionista volt), cionizmusuk azonban inkább szaloncionizmus, ami tényleges kivándorlásban nem mutatkozott meg (1939-ig csupán 1 %-uk alijázott). Mindamellettt igen aktívak voltak: a palesztinai életre való felkészítő táborokat (*háhsará*), szerveztek, számtalan kultúrelőadást szerveztek, s adakoztak a különféle cionista gyűjtőalapokba.

Voltak a Bácskában is olyanok, akik a kommunista eszméket követve próbáltak válaszokat találni a trianoni kérdésre, t. az internacionalizmus szellemében hirdetett egyenlőség eltörölt volna minden nemzetiségi-vallási különbséget, s ez egy csapásra megoldotta volna a „zsidókérdést” is. A kommunista vagy csak az ideológiájával szimpatizáló zsidók száma itt nem volt túl nagy; a magyarok részvételi aránya ebben a mozgalomban jóval nagyobb volt. Ennek ellenére 1941 őszén, amikor egy jól megszervezett tisztogatási akció következtében szinte az összes észak-bácskai alapszervezetet sikerült felszámolni, a vádiratok előszeretettel emlegettek „judeo-bolsevista” összeesküvést, s bár a letartóztatottak között is zömmel magyarok, illetve szerbek voltak, a kivégzettek között aránytalanul több zsidót találunk: Zentán pl. a hat kivégzett közül öt zsidó volt, s ezekből is feltehetően csak három kommunista, a másik kettő szimpatizáns.¹⁴

Szólnunk kell végül a kisszámú Tisza-menti haszid közösségről is, amely viszont elkülönülten élt, a világgal csak annyira tartotta a kapcsolatot, amennyire feltétlenül szükséges volt a megélhetéshez, feltehetően hidegen hagyták a trianoni változások, hiszen egzisztenciális okokból a haszidok hozzászórtak a migrációhoz. Számukra nem volt kérdéses az önmeghatározás: különálló etnikai-vallási közösségként határozták meg magukat, s mindennapi életüket élve várták a Messiást, aki majd visszaállítja számukra az elvesztett Országot, s újra felépül majd Jeruzsálem, vele a Templom. Ezért nyilvánvaló, hogy mint az integracionizmus szószólói, mind pedig a cionisták hiábavalóan kíséreltek volna velük, hogy megnyerjék őket ügyüknek.

A mérleg

A Jugoszláviában élő zsidóság lélekszáma 1931 és 1941 között 68 400–73 000 volt, nem túl nagy növekedéssel, a Bácskában pedig a korszak végén, 1941-ben mintegy 12 500 zsidó élt, háromnegyed részük a nagyobb városokban: Újvidéken (3621) és Szabadkán (3549), illetve Zentán (1432) és Zomborban (1011).¹⁵ Ha csak felületes összehasonlításokat is végzünk, akkor az 1921-ből származó adatokhoz viszonyítva kitűnik, hogy az északi (elcsatolt) területeken élők számaránya csökkent a többiekéhez képest. Ez nemcsak az eltérő születési arányokkal magyarázható, hanem talán a gazdasági kényszerből beindult belső migrációval is. A magukat magyar anyanyelvűnek vallók számbeli csökkenése nem számottevő, a jugoszláv zsidópolitika tehát nem érte el velük kapcsolatos célját, csupán megkezdett egy folyamatot, amelynek befejeződésére viszont már nem sok idő maradt. Másrészt a mind jobbra tolódás következtében itt is születtek zsidótörvények (bár jóval enyhébbek a magyarországiaknál), amelyek korlátozták a zsidóság

¹³ Pejin Attila: *A zentai zsidóság története*. Zenta, 2003. 185–199.

¹⁴ Uo. 200.

¹⁵ Milan Koljanin: *Jevreji i antisemitizam u Kraljevini Jugoslaviji 1918–1941*. Beograd, 2008. 48–55. és Kepecs József szerk.: *A zsidó népesség száma településként (1840–1941)*. Budapest, 1993

számarányát a közép-és felsőfokú oktatásban, illetve a kereskedelemben, ami nem sok illúziót hagyott afelől, hogy a zsidóság integrációja az új állam társadalmában csupán félig-meddig volt sikeresnek mondható, hosszú távon bizonytalan. Ez azonban még nem volt akkora kudarcélmény. S jött 1941 tavasza, egy olyan rémálom kezdete, amely többszörösen felülmúlta a trianonit, a közös csupán annyi, hogy a holokauszthoz hasonló, szisztematikus népirtással kapcsolatban sem volt a zsidóságnak semmilyen történelmi tapasztalata. A Jugoszláviát lerohanó hatalmak felosztották egymás között az országot; Magyarország a várakozásokkal ellentétben nem kapta vissza a teljes Délvidéket, csupán a Bácskát, Baranyát és Muravidéket (a Szerémség a Független Horvát Államhoz került, a jugoszláviai Bánság pedig német közigazgatás alá).

Az új impériumváltás leginkább a magyar tudatú bácskai zsidók számára hozott keserű csalódást; bár nyilván tudtak a magyarországi zsidótörvényekről, de a katonai közigazgatás néhány hónapja alatt megtapasztalt megaláztatások, a zsidótörvények kiterjesztése a visszacsatolt Délvidékre 1941 végén, az újvidéki razzia, a hadköteles férfiak munkaszolgálatba hívása, majd a hátramaradt gyerekek, nők és idősek deportálása igaz, fokozatosan, de igen drasztikusan, durván megfosztotta őket minden illúziótól, ha maradtak még egyáltalán ilyenek. Így zárult le egy trianoni narratíva, a bácskai zsidóság trianoni narratívája.

A haláltáborokból, illetve a munkaszolgálatból visszatérő kisszámú túlélő bácskai zsidóság jelentős része a háborút követő években – Izrael állam megalakulása után – kivándorolt; nemcsak Izraelbe, hanem nyugat-európai országokba, illetve az Egyesült Államokba is (többen már hazamenet közben más útirányt vettek és emigráltak). A politikai szempontból (mint később kiderült) tektonikus talajon épülő zsidó állam legalább a sajátjuk volt, s a későbbiekben kapaszkodót jelentett, biztonságérzetet nyújtott a továbbra is diaszpórában élő zsidóságnak, különösen a holokauszt példátlan véráldozata tükrében.

Végezetül – mintegy összefoglalásként – lássuk, indokolt volt-e a bácskai zsidóság esetében a két világháború közötti időszakban kettős diaszpóráról és hármas identitásról beszélni.

Mai értelemben a diaszpóráról egy meglevő anyaországhoz szokták viszonyítani és körülírni. Izrael állam megalakulása előtt a zsidóság helyzete ilyen szempontból annyiban tért el a „szabályostól”, hogy anyaországát fizikai értelemben az ókor végén elvesztette, ám az virtuálisan – a vallási gyakorlaton, a hagyományok megtartásán keresztül – tovább létezett, s ezért elmondhatjuk, hogy diaszpórai létét ehhez a virtuális anyaországhoz viszonyította, állapotát átmenetinek tekintette, s többségében nem is törekedett arra, hogy integrálódjon az őt befogadó népek társadalmában, még ha erre azok részéről mutatkozott volna is készség (a középkorban nyilván nem). Ez a viszonyítási alap csak a 19. században gyengült meg, amikor a nyugat- és közép-kelet európai zsidóság egy része programszerűen vállalta az integrációt, annak fejében, hogy az adott társadalom egyenjogú polgárává válik. A zsidóságon belüli megosztottság azonban megakadályozta az ősi anyaország képének teljes elhalványulását, s a Balfour-deklaráció nyomán ez a kép újra felerősödött. A bácskai – szinte teljesen magyar tudatú – zsidóságot a trianoni változások az új zsidó állam megalakulásának hajnalán érték el, s az idősebbek, teljes mértékben áthatva a magyar kultúrától, tulajdonképpen Magyarországot tekintették anyaországnak.

A magyar tudatú zsidóságnak is megmaradt azonban a kettős identitása, hiszen még a neológok, akik még a vallási gyakorlatot is külsőségeiben igyekeztek a környezetükhöz igazítani (s a legszentebb ünnepüket, a szombatot is munkával „megszentségteleníteni”), zsidóként is meghatározták magukat, igaz, csak vallásukban, hiszen etnikai értelemben magyarnak vallották magukat. Igaz, ezt nem is feledhették, hiszen a környezetük időnként emlékeztette zsidó mivoltukra: tudniillik a „zsidókérdés” felvetése még a 20. század elején is aktuális volt Magyarországon. Másrészt, Jugoszláviába „szakítva” a bácskai zsidóság is szembesült a hétköznapi valósággal, a kényszerrel, hogy ha már ez a változás bekövetkezett, alkalmazkodnia kell az újonnan előállt helyzethez: igazodnia az új állam, hatalom elvárásaihoz, de a Jugoszláviában élő más zsidó közösségekhez is, amelyekkel ettől kezdve sorsközösséget kellett vállalni. Akarva-akaratlanul elindultak tehát ezen az úton, egyfajta újabb identitást (a jugoszláviait vagy szerbiait) vállalva, anélkül azonban, hogy a magyar megszűnt volna. Ebben az állapotban tehát – legalábbis az idősebb generáció esetében – joggal beszélhetünk hármas identitásról. A fiatalabbak viszont már eltávolodva a magyar kultúrkörtől, hajlandónak mutatkoztak (s nyelvileg erre már képesek is voltak) a délszláv műveltséggel ismerkedni, azzal kommunikálni, mindenekelőtt pedig a Jugoszlávia más területein élő zsidósághoz közeledni. Ennek legfőbb eszköze az egyre népszerűbb cionizmus volt, ami azonban lényegében akadályozta teljes integrációjukat az új ország társadalmában. S hogy tovább árnyaljuk a képet: nem egy közülük (ha nem is nagy számban) vállalt tevékenységet az illegálisba kényszerült kommunista szervezkedésben.

Voltak viszont – igaz, elenyésző számban – olyanok is, akiknek az identitása a trianoni változások következtében a legkevésbé sérült, illetve változott, hiszen őket már korábban is többnyire hidegen hagyták a bel- és külpolitikai változások. A haszidok számára ugyanis egyértelmű volt, hogy csak egy anyaország létezik: Izrael, mégpedig nem a cionisták által megálmodott, s 1948-ban ténylegesen megalakult Ország, hanem majdan a Messiás eljövetele után kiépülő (nyomdokaikon haladva a mai ultraortodox haszidok tagadják Izrael létjogosultságát). Identitás kérdésében sem lehetett dilemma: még ha beszélték is környezetük nyelvét, maguk között továbbra is németül, jiddisül kommunikáltak, s sziklaszilárdan őrizték zsidó önazonosságukat. S nyilvánvaló az is, hogy a holokauszt túlélői között ők voltak az erkölcsi győztesek (ha lehet ilyen szörnyű kontextusban ilyenről beszélni), hiszen a hatmillió zsidó véráldozata többségük etnikai (némelyük vallási) önfeladása ellenére is bekövetkezett, a haszid túlélők viszont – ha a zsidóságot ért példátlan népiirtás miatti felháborodásból vallásos hitükben nem rendültek meg – joggal mondhatták: ím, nekik volt igazuk.

*

www.southeast-europe.org
dke@southeast-europe.org

© DKE 2012

Figyelem! Kedves kutató! Ha erre a tanulmányunkra hivatkozik, vagy idézi annak egy részét, kérjük, küldjön erről egy email-t a főszerkesztő részére a dke@southeast-europe.org címre. *A tanulmányt a következőképpen idézze:*

Pejin Attila: Kettős diaszpórában, hármas identitással. A bácskai zsidóság Trianon után (1918–1941). *Délkelet-Európa – South-East Europe International Relations Quarterly*, Vol. 3. No. 4. (2012 tél) 8 p. Együttműködését köszönöm. *A főszerkesztő*